

М.О. Стефанчук,
кандидат юридичних наук, доцент

ОБМЕЖЕННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ДІЄДАТНОСТІ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ ТА ЙОГО ПРАВОВІ НАСЛІДКИ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Стаття присвячена комплексному дослідженню теоретичних і практичних аспектів обмеження цивільної дієдатності фізичної особи та його правових наслідків. Розглянуто матеріально-правові та процесуальні особливості обмеження цивільної дієдатності в судовому порядку. Досліджуються підстави, коли фізичній особі може бути надана повна дієдатність. Аналізуються дефекти дієдатності фізичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин. Приділяється увага питанням обтяження правового статусу фізичної особи частковим дефектом.

Ключові слова: цивільна дієдатність, фізична особа, правовий статус, правові обмеження, цивільний процес.

Статья посвящена комплексному исследованию теоретических и практических аспектов ограничения гражданской дееспособности физического лица и его правовых последствий. Рассмотрены материально-правовые и процессуальные особенности ограничения гражданской дееспособности в судебном порядке. Исследуются основания предоставления физическому лицу полной дееспособности. Анализируются дефекты дееспособности физического лица как субъекта гражданских правоотношений. Уделяется внимание вопросам обременения правового статуса физического лица частичным дефектом.

Ключевые слова: гражданская дееспособность, физическое лицо, правовой статус, правовые ограничения, гражданский процесс.

Paper is devoted to the complex research of theoretical and practical aspects of the restrictions of civil capacity of a natural person and its legal consequences. We consider the substantive and procedural features of the limitation of civil capacity of the courts. We study the reasons when an individual may be given a full capacity. Several defects of the capacity of an individual as a subject of civil relations are analyzed. Attention is paid to the issues of burdening the legal status of an individual with partial defect

Keywords: civil capacity, natural person, legal status, legal restrictions, civil process.

Визначення матеріально-правових та процесуальних особливостей обмеження цивільної дієдатності фізичної особи є актуальним та достатньо дискусійним завданням вітчизняної юридичної науки, оскільки породжує низку проблем, пов'язаних з необхідністю удосконалення теоретичних й практичних підходів до законодавчого регулювання належного захисту законних інтересів осіб як тих, чия дієдатність обмежується, так і тих, хто є зацікавленим у належній правомірній поведінці такої особи. Додає актуальності та своєчасності подібному дослідженню необхідність приведення вітчизняного цивільного та цивільно-процесуального законодавства у відповідність з європейськими правовими стандартами правового статусу особи, зважаючи, серед інших важливих чинників, на підписання та ратифікацію угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Дослідженню проблемних питань обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та його правових наслідків присвячені роботи багатьох вчених, зокрема слід звернути увагу на праці А.С. Гончарової, Т.А. Кобзевої, Г.С. Рубанчук, Р.О. Стефанчука, Є.О. Харитонова та інших.

Водночас у наявних дослідженнях відсутній комплексний аналіз матеріально-правових та процесуальних особливостей обмеження цивільної дієздатності фізичної особи в умовах сучасних процесів європейської міждержавної інтеграції України та посилення імплементації європейських стандартів забезпечення прав та законних інтересів індивіда до національної правової системи. Саме в цьому полягає важливе наукове та практичне завдання, що потребує належного вирішення у вітчизняній цивілістичній та цивільно-процесуальній науці й правозастосовній практиці.

Метою статті є визначення особливостей та правових наслідків обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.

Матеріально-правові та процесуальні аспекти участі фізичних осіб з обмеженою дієздатністю в цивільно-правових відносинах є одним з найбільш дискусійних та актуальних завдань сучасної вітчизняної юридичної науки та практики, оскільки безпосередньо пов'язані з необхідністю належного забезпечення суб'єктивних прав й законних інтересів особи та потребують формально-законодавчого удосконалення відповідних механізмів та форм реалізації індивідуальної правосуб'єктності, ускладненої наявністю певного дефекту фактичної дієздатності.

Розглядаючи проблеми участі в цивільних правовідносинах фізичних осіб з дефектом дієздатності, перш за все, необхідно зазначити, що загальні підстави обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та фактичного позбавлення фізичної особи її цивільної дієздатності, правові наслідки зазначених змін у правовому статусі, деякі процесуальні особливості відповідних дій встановлюються ст.ст. 37-42 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1].

Загалом слід зазначити, що об'єктом дефектогенного впливу внаслідок впровадження публічно-правових обмежень виступає цивільна правоздатність особи, під якою А.В. Гончарова та Т.А. Кобзева розуміють здатність мати права й обов'язки, що визнається за всіма фізичними особами [2, с. 22].

Традиційно в цивілістиці вважається, що правоздатність індивіда виникає з моменту народження людини і припиняється з її смертю. Існування правоздатності означає наявність певного правового зв'язку між державою і особою. Змістом цивільної правоздатності є сукупність юридичних можливостей набуття конкретних особистих прав і обов'язків, які особа може мати відповідно до базового публічного законодавства фундаментального характеру (ст.ст. 28, 29, 33, 31, 36, 39, 54 Конституції України [3]).

У свою чергу, безпосереднього обмежувального впливу зазнає такий елемент цивільної правоздатності, як цивільна дієздатність, що визначається як здатність особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. Зміст цивільної дієздатності складається з таких елементів: а) здатності своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки; б) здатності своїми діями здійснювати належні даній особі цивільні права і покладені на неї обов'язки; в) здатності своїми діями розпоряджатися належними особі правами; г) здатності нести цивільно-правову відповідальність за вчинення цивільних правопорушень (деліктоздатність). При цьому ст. 35 ЦК України передбачає підстави, коли фізичній особі може бути надана повна дієздатність: а) якщо особа досягла 16 років і працює за трудовим договором; б) якщо неповнолітня особа записана батьком або матір'ю дитини; в) за рішенням

органів опіки та піклування за письмовою згодою батьків, в разі відсутності згоди – за рішенням суду; г) якщо особа досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю (повна дієздатність настає з моменту державної реєстрації її як підприємця). Часткова дієздатність регламентує обсяг дієздатності малолітніх осіб у віці до 14 років. Такі особи вправі вчиняти дрібні побутові правочини (ст. 31 ЦК України). Малолітня особа не несе відповідальності за заподіяну шкоду, відповідають її батьки, опікуни, усиновлювачі. Неповна цивільна дієздатність в осіб у віці від 14 до 18 років. Такі особи мають право: 1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; 2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; 4) самостійно укласти договір банківського вкладу та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я. Інші правочини така особа вчиняє за згодою батьків або піклувальників. На вчинення правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова і нотаріально засвідчена згода батьків, піклувальників або усиновлювачів [2, с. 22–24].

За загальним правилом, обмеження особи в дієздатності проводиться у судовому порядку відповідно до ст. 36 ЦК України. Підстави для обмеження в дієздатності є такі: 1) зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо; 2) ставлення самої особи або її сім'ї, або інших осіб, яких ця особа зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Недієздатною може бути визнана особа, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними (ст. 39 ЦК України). Суд ухвалює рішення про визнання особи недієздатною на підставі медичних документів (Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 р. «Про судову практику по справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним» із такими змінами та доповненнями [4]). Особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду або з дня, зазначеного в рішенні. Над такою особою встановлюється опіка. Особа може бути поновлена в дієздатності за рішенням суду в разі значного поліпшення її психічного стану, якщо вона може усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними (ст. 42 ЦК України, ч. 3, 4 ст. 260 Цивільно-процесуального кодексу України). У цьому контексті важливо зазначити, що вказані справи належать до окремого провадження, у яких процесуальною підставою для порушення справи є заява до суду, а не подання позову.

Таким чином, можна цілком погодитися з визначенням Г.С. Рубанчук, відповідно до якого повна цивільна дієздатність є природним наслідком розвитку людини в соціумі в правовому сенсі, адже з досягненням повноліття особа втрачає правовий статус дитини. З цього моменту вона «звільняється» з-під контролю батьків (піклувальника), стає повним носієм свободи та ризику. Кожна повнолітня особа априорі вважається такою, що має повну цивільну дієздатність [5, с. 50]. На думку Р.О. Стефанчука, для компенсації ефекту «юридичної неповноцінності» при здійсненні своїх суб'єктивних цивільних прав фізична особа, яка має дефекти в обсязі цивільної дієздатності, що пов'язані, зокрема, з її віком, станом здоров'я, рівнем психічного та фізичного розвитку, повинна наділятися додатковим юридичним механізмом, в тому числі і шляхом надання їй низки допоміжних прав. Одним із перших суб'єктів, якому закон надає зазначені вище додаткові юридичні механізми у вигляді відповідних суб'єктивних цивільних прав, є дитина

[6, с. 520]. У свою чергу, дефектом (від лат. defectus – недолік) – є відхилення від норми, зменшення, недолік, брак, вада, пошкодження (*цивільних прав та обов'язків осіб, які не досягли повноліття – М.С.*). Розширення ж цих прав є процесом поступовим, відбувається так би мовити «нарощування» цивільної дієздатності від часткової, з досягненням 14 років – неповної, і до встановленого законом вікового мінімуму (повноліття), який припускає набуття особою здатності розуміти значення своїх дій та керувати ними, або надається фізичній особі раніше цього віку відповідно до закону. Дефект дієздатності можливий лише у прояві певних юридичних засобів – рішення суду щодо обмеження фізичної особи в цивільній дієздатності (суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права (ст. 32 ЦК України), а також щодо визнання особи недієздатною [5, с. 50–51].

Формально-догматичний та юридико-технічний аналіз нормативних положень зазначених статей дозволяє зробити висновок про те, що обмеження дієздатності та визнання особи недієздатною є принципово можливими як щодо цілком дієздатних осіб, так і щодо осіб, які досягли віку 14 років, тобто частково дієздатних. Натомість, особи, які не досягли зазначеного віку, вважаються такими, чия дієздатність ще не може зазнавати жодних негативних обмежень, адже є такою, що не настала, а тому відсутній і безпосередній об'єкт обмежувального (дефектного) впливу держави. Водночас якщо стосовно визнання особи недієздатною зазначений аспект досить чітко регламентований, в частині обмеження дієздатності, на наш погляд, зміст ст. 36 ЦК України потребує деякого уточнення та приведення у відповідність з загальними принципами цивільного права та найважливішими засадами публічного порядку, виходячи з яких доцільно вважати особу, що не досягла за віковим критерієм 14 років, у будь-якому випадку такою, чия цивільна дієздатність ще не може бути реалізована та фактично відсутня, здійснюється іншими особами (такими особами – реальними виконавцями юридично значущих дій виступають батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники, навчальні, виховні та інші заклади тощо), а тому і не може бути обмежена через відсутність логічного та практично-праксіологічного сенсу такого рішення.

Отже, дефект дієздатності згідно з чинними приписами цивільного законодавства може бути абсолютним чи повним (визнання особи недієздатною) або обмеженим чи частковим (обмеження цивільної дієздатності фізичної особи). Кожний з цих дефектів відповідно до запропонованої нами класифікації потребує, як вбачається, ретельного й комплексного науково-практичного аналізу як з матеріально-правової, так і з процесуально-процедурної сторони реалізації суб'єктивних цивільних прав.

Системне тлумачення норм Цивільно-процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [7] демонструє, що обтяження правового статусу фізичної особи частковим дефектом шляхом обмеження її цивільної дієздатності є можливим за виключної умови дотримання правових підстав та порядку, встановленого законом. Зазначене правило є важливою гарантією прав і свобод людини, способом захисту правового статусу особи від безпідставних, свавільних, протизаконних або позазаконних дій та актів органів публічної влади.

Зазначені гарантії дотримання законності, прав та свобод людини і громадянина при обтяженні дефектом цивільно-правового статусу знаходяться та функціонують у двох паралельних нормативних системах – матеріально-правовій та процесуальній, причому обидві площини мають визначальне значення для належного забезпечення правового статусу особи.

З матеріально-правової точки зору, виключними підставами обмеження цивільно-правового статусу особи в комплексному розумінні є медичні та юридичні умови, передбачені пп. 1-2 ст. 36 ЦК України.

Виключний перелік медичних умов, за яких може бути порушене провадження про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи передбачає такі обставини: 1) психічний розлад; 2) зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо.

Відповідно до зазначених медичних та медико-психічних висновків обов'язково має бути встановлений один з таких юридичних фактів: 1) суттєвий вплив психічного розладу на здатність фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними; 2) факт того, що особа внаслідок зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми ставить себе або свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона зобов'язана за законом утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Як можна побачити із зазначених положень чинного цивільного законодавства, сам собою медичний факт наявності в особи психічного розладу, зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми ще не може бути достатньою підставою для обмеження його цивільної дієздатності. Цей встановлений факт необхідно розглядати виключно у діалектичному нерозривному поєднанні з юридико-фактичною обставиною – суттєвим впливом психічного розладу на здатність фізичної особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними або фактом того, що особа внаслідок зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми ставить себе або свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона зобов'язана за законом утримувати, у скрутне матеріальне становище. Іншими словами, якщо особа страждає психічним розладом, але усвідомлює значення своїх дій та (або) керує ними, її цивільна дієздатність не може бути обмежена. Аналогічно, якщо особа зловживає наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми, але жодним чином не ставить себе або свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона зобов'язана за законом утримувати, у скрутне матеріальне становище, то її цивільна правоздатність також не може бути обмежена.

У цьому випадку, на наш погляд, законодавець використовує дихотомічний підхід до порядку обмеження цивільної дієздатності особи, а безпосереднім об'єктом правового захисту виступають саме цивільно-правові (в першу чергу – майнові) інтереси самої особи та інших осіб, а не тільки і не стільки факт загальної шкоди від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, ігроманії та інших негативних девіантних деліктогенних суспільних явищ, адже захист публічно-правових інтересів суспільства та держави є додатковим, але не основним завданням цивільно-правового регулювання.

Разом з матеріально-правовими, слід окремо зупинитися на процесуальних аспектах обмеження дієздатності особи, тобто обтяження її цивільної дієздатності відповідним юридичним дефектом.

По-перше, необхідно зазначити про ту процедурну особливість формально-догматичного характеру, що коло заявників у досліджуваній категорії цивільних справ є вичерпним та складається з зацікавлених осіб та компетентних органів публічної влади. Згідно з нормативними положеннями чинного законодавства справа про визнання фізичної особи обмежено дієздатною, в тому числі неповнолітньої особи, унаслідок зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами та азартними іграми може бути почата за заявою членів його сім'ї, органів опіки та піклування, наркологічним або психіатричним закладом (ст. 237 ЦПК України).

Важливою гарантією дотримання прав та свобод малозабезпечених осіб є нормативне положення, відповідно до якого судові витрати з впровадження справи про визнання фізичної особи обмежено дієздатною здійснюються за рахунок держави (ч. 2 ст. 240 ЦПК України) (це, на наш погляд, є однією з причин, що сприяли віднесенню справ про обмеження дієздатності фізичної особи до окремого провадження, а не до позовного).

Натомість, якщо суд встановлює, що заявник діяв несумлінно, з метою позбавити дієздатності психічно здорову фізичну особу, то він стягує з заявника всі судові витрати (ч. 3 ст. 240 ЦПК України), що є реальним втіленням принципу справедливості як одного з основних принципів цивільного судочинства у справах окремого провадження в Україні на сучасному етапі її державного і правового розвитку, який характеризується інтенсифікацією процесів імплементації європейських стандартів судочинства до національної правової системи з метою її поступової адаптації до права Європейського Союзу.

Поновлення в дієздатності обмежено дієздатної особи, яка припинила зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами та азартними іграми (які і були обставинами для обмеження), здійснюється рішенням суду за заявою самої особи, цивільна дієздатність якої за рішенням суду була обтяжена відповідним дефектом, його піклувальника, членів сім'ї або органу опіки і піклування (ч. 3 ст. 240 ЦПК України), тобто коло заявників у цьому випадку розширено.

Таким чином, у результаті проведеного теоретико-методологічного та формально-юридичного дослідження матеріально-правових та процесуальних аспектів обмеження цивільної дієздатності фізичної особи можна дійти до таких найважливіших висновків: а) гарантії дотримання законності, прав та свобод людини і громадянина при обтяженні дефектом цивільно-правового статусу знаходяться та функціонують у двох паралельних нормативних системах – матеріально-правовій та процесуальній, причому обидві площини мають визначальне значення для належного забезпечення правового статусу особи; б) законодавець використовує дихотомічний підхід до порядку обмеження цивільної дієздатності особи, а безпосереднім об'єктом правового захисту виступають саме цивільно-правові (в першу чергу – майнові) інтереси самої особи та інших осіб, а не тільки і не стільки факт загальної шкоди від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, ігроманії та інших негативних девіантних деліктогенних суспільних явищ, адже захист публічно-правових інтересів суспільства та держави є додатковим, але не основним завданням цивільно-правового регулювання; в) акцентування норм чинного цивільного та цивільно-процесуального законодавства виключно на матеріальних (майнових) аспектах негативного впливу поведінки особи, щодо якої є медичні та правові підстави для обмеження цивільної дієздатності, слід вважати недоліком та певною прогалиною в правовому регулюванні, адже сама особа, її сім'я, інші особи, яких вона зобов'язана утримувати, у більшості випадків зазнають не тільки матеріальної, але і моральної шкоди, що також необхідно врахувати в подальшому галузевому удосконаленні цивільного законодавства; г) як вбачається, перелік медичних підстав для обмеження цивільної дієздатності фізичної особи потребує значного розширення та надання суду дискреційних повноважень щодо визначення таких можливих підстав (зокрема, чинним цивільним законодавством не охоплюється значний перелік досить поширених у сучасному суспільстві адикцій, які реально ставлять особу, її сім'ю, інших осіб у скрутне матеріальне становище, таких, як патологічне благодуїництво, сексуальна адикція, комп'ютерний гемблінг, не пов'язаний з грошовою азартною складовою,

релігійна адикція та чимало інших патогенних нав'язливих форм поведінки, шкідливих для цивільно-правових законних інтересів визначеного законодавством кола зацікавлених осіб); д) як вбачається, стан захищеності законних цивільно-правових інтересів підвищиться, якщо доповнити перелік заявників у провадженні про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та поновлення повної цивільної дієздатності прокурором, що логічно обумовлюється функцією прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави у суді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
2. *Гончарова А.С.* Цивільне право України : навч. посіб. / А.С. Гончарова, Т.А. Кобзева. – Суми : СумДУ, 2015. – 168 с.
3. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. : Офіційне видання. – К. : М-во юстиції України, 2006. – 106 с.
4. Про судову практику по справах про визнання громадянина обмежено дієздатним чи недієздатним : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28 березня 1972 р. № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-72>.
5. *Рубанчук Г.С.* Цивільна дієздатність дитини : дефектність чи expansio? / Г.С. Рубанчук // Пріоритетні напрями розвитку правової системи України : зб. наук. праць наук.-практ. конф. (25–26 жовт. 2013 р., м. Донецьк). – Донецьк, 2013. – С. 49–52.
6. *Стефанчук Р.О.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) / Р.О. Стефанчук; Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В.П. Корецького. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. – 626 с.
7. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.

Отримано 09.03.2016